

РОЗДІЛ 9

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/53>

ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «РОЗУМНІ СТРОКИ» У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ТА ШЛЯХИ ВПРОВАДЖЕННЯ У ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ

INTERPRETATION OF «REASONABLE DEADLINES» IN THE LIGHT OF THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND WAYS OF IMPLEMENTATION IN THE JUSTICE OF UKRAINE

**Ахтирська Н.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

За даними ЄСПЛ, Україна входить у трійку лідерів за кількістю звернень. Частіше, ніж громадяни нашої країни, до Європейського суду з прав людини скаржи подавали тільки громадяни Туреччини і Росії. Проти України подано у 2020 р. 8 833 скарги. Із 1959 р. проти України прийнято 1 413 рішень, з яких 572 стосуються права на справедливий суд. Практика Європейського суду з прав людини є джерелом права для судів України. Незважаючи на це, державні органи (прокуратура, суд) припускаються прикрих помилок, що призводить до порушення прав людини, зокрема до порушення розумних строків кримінального провадження. У результаті обвинувачені тривалий час перебувають під підозрою, в деяких випадках після закриття справ у зв'язку із закінченням строків притягнення до відповідальності (а фактично у зв'язку з відсутністю доказів вини) вони позбавлені можливості звернутися із цивільним позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Невиправдане зволікання в розслідуванні, судова тяганина підривають довіру потерпілих у неупередженості правосуддя, оскільки обвинувачений, який зловживає правом на захист, звертаючись із численними клопотаннями до суду (призначення експертиз), очікує закінчення строку давності притягнення до відповідальності. Розумний строк ґрунтується на балансі прав сторони захисту й сторони обвинувачення, право на захист не може призводити до уникнення покарання на підставі закінчення строків притягнення до відповідальності. Потерпілі нині позбавлені права впливу на подібні ситуації, заявлення клопотання про розгляд кримінального провадження у розумні строки не дає результату, звернення до експертних установ про прискорення проведення експертизи за клопотанням обвинуваченого наражається на відповідь про велике навантаження експертів. Доцільно ретельно аналізувати практику ЄСПЛ та впроваджувати її в судочинство України, оскільки всі ці обставини не визнаються ЄСПЛ як поважні причини порушення ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Ключові слова: розумні строки, неупереджене правосуддя, доступ до суду, права потерпілого, зловживання правом на захист, строки експертних досліджень.

According to the ECtHR, Ukraine is among the top three in the number of appeals. More often than our citizens, only citizens of Turkey and Russia filed complaints with the European Court of Human Rights. In 2020, 8,833 complaints were filed against Ukraine. Since 1959, 1,413 decisions have been made against Ukraine, of which 572 concern the right to a fair trial. The case law of the European Court of Human Rights is a source of law for the courts of Ukraine. Despite this, state bodies (prosecutor's office, court) make annoying mistakes, which leads to human rights violations, in particular, to the violation of reasonable time for criminal proceedings. As a result, the accused are under suspicion for a long time, in some cases, after the closure of cases due to the expiration of the period of prosecution (and in fact, due to lack of evidence of guilt), they are deprived of the opportunity to file a civil lawsuit, and moral damage. Unjustified delay in the investigation, litigation undermines the trust of victims in the impartiality of justice, as the accused, who abuses the right to defense, by filing numerous petitions to the court (appointment of examinations), expects the statute of limitations to expire. A reasonable time is based on the balance of the rights of the defense and the prosecution, the right to defense cannot lead to the avoidance of punishment on the basis of the expiration of the term of prosecution. Victims are currently deprived of the right to influence such situations, filing a request for criminal proceedings within a reasonable time does not work, appealing to expert institutions to expedite the examination at the request of the accused is exposed to a heavy workload of experts. It is advisable to carefully analyze the practice of the ECtHR and implement it in the judiciary of Ukraine, as all these circumstances are not recognized by the ECtHR as valid reasons for violation of Art. 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Key words: reasonable time, impartial justice, access to court, victim's rights, abuse of the right to defense, terms of expert research

У Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 24 березня 2021 р., визначено стратегічний напрям «Забезпечення права на справедливий суд», який спрямований на вирішення низки проблем, серед яких – надмірна тривалість проваджень в адміністративних, цивільних та кримінальних справах. Завданням для досягнення вказаної цілі є забезпечення здійснення ефективного судочинства у розумні строки з урахуванням вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду (§4) [1]. Україна також входить до ТОП-3 країн за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини за 2019 р. та в ТОП-5 країн за кількістю винесених рішень Європейським судом з прав людини з виявленим порушенням Україною хоча б однієї статті

Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод за весь час існування. Серед питань, які стають предметом розгляду ЄСПЛ, є порушення розумних строків досудового розслідування та судового розгляду, що суттєво обмежує права як обвинуваченого (тримання під вартою), так і потерпілого (забезпечення справедливої сатисфакції).

Чинниками, які впливають на порушення встановлених законодавством строків, на думку міжнародних експертів, визнаються три фактори (або один з них): низький рівень професіоналізму, політичний тиск або корупція. Аналіз слідчої та судової практики свідчить про те, що в низці випадків строки розгляду кримінальних проваджень становлять п'ять-сім років, що інколи перевищує строки притягнення до відповідальності, слідчі (розшукові

дії) тривалий час не проводяться, у суді справи не признаються до розгляду. Проведене опитування свідчить про те, що у потерпілих складається враження, що правосуддя не здійснилося, незважаючи на встановлення винних у вчиненні кримінального правопорушення («не під вартою», «працюють», «радіють життю»).

Користуючись положенням, передбаченим ч. 6 ст. 28 КПК України, потерпілі у кримінальному провадженні мають право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, в якому викладаються обставини, що зумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України. Водночас таке звернення не є гарантією його задоволення. Чому так відбувається? У чому недосконалість Кримінального процесуального кодексу України та практики його застосування? Розглянемо це на прикладі кримінального провадження, що є хрестоматійним прикладом наявної у правосудді проблеми.

Так, 24 січня 2017 р. за обвинуваченням за ч. 2 ст. 286 КК України було відкрито кримінальне провадження (порушення правил безпеки дорожнього руху особою, яка керує транспортним засобом, що спричинило смерть потерпілого). У ході досудового розслідування подія злочину, її обставини та підозрюваний були встановлені, водій, за висновком експертизи, перебував у стані наркотичного сп'яніння, перевищив швидкість. Водночас станом на серпень 2021 р. кримінальне провадження перебуває у суді, остаточне рішення не ухвалене.

Відповідно до ст. 28 КПК України, під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень (ч. 1).

Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечують прокурор, слідчий суддя (у частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – суд (ч. 2).

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень (ч. 3).

Аналіз наведеного прикладу свідчить, що строк чотири роки шість місяців свідчить про порушення розумних строків здійснення судочинства, оскільки кримінальне правопорушення одноепізодне, кримінальне провадження не вимагає проведення значної кількості слідчих (розшукових) дій, не потребує заходів міжнародного співробітництва, підозрюваний установлений. Потерпіла (мати, син якої загинув у результаті наїзду) вважає, що наявною є упередженість прокурора та судді.

П. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод вимагає, щоб «суд» був неупередженим. Неупередженість означає відсутність упередження, що перевіряється різними способами (Кіпріану проти Кіпру (Kyrianiou v. Cyprus), пункт 118 [2]; Микалlef проти Мальти (Micallef v. Malta), пункт 93) [3].

ЄСПЛ приділяє увагу також питанням внутрішньої організації правосуддя (П'єрсак проти Бельгії (Piersack v. Belgium), пункт 30(d)) [4]. Найчастіше потерпілі заявля-

ють відвід судді задля мінімізації ризику упередженості. Існування національної процедури щодо забезпечення неупередженості, а саме правил, якими регулюється відвід суддів, є значущим чинником. Наявність таких правил демонструє особливу увагу національного законодавства щодо усунення всіх сумнівів у неупередженості судді або суду та являють собою спробу забезпечити відсутність упередженості, усунувши причини таких сумнівів. На додаток до забезпечення відсутності упередженості як такої ці правила скеровані на усунення будь-яких ознак необ'єктивності в демократичному суспільстві (Микалlef проти Мальти (Micallef v. Malta [GC]), пункт 99 [5]; Межнариц проти Хорватії (Mezmaric v. Croatia), пункт 27 [6]; Гарабін проти Словаччини (Harabin v. Slovakia), пункт 132 [7]).

ЄСПЛ приймає такі правила, коли дає власну оцінку того, чи був «суд» неупередженим, та, зокрема, того, чи могли сумніви заявника вважатися об'єктивно обґрунтованими (Пескадор Валеро проти Іспанії (Pescador Valero v. Spain), пункти 24–29) [8].

Можливі дві ситуації, коли можуть виникнути сумніви в неупередженості суду (Кіпріану проти Кіпру (Kyrianiou v. Cyprus), пункт 121): перша має функціональний характер; друга має особистісний характер та зумовлена поведінкою суддів у конкретній справі. За позицією ЄСПЛ у кримінальних справах мета п. 1 ст. 6 Конвенції, відповідно до якої кожен має право на розгляд справи в розумний строк, полягає у забезпеченні того, щоб обвинувачений не перебував під підозрою занадто довго, і того, щоб обвинувачення було визначено (Карт проти Туреччини (Kart v. Turkey [GC]), пункт 68 [9]).

Дискусійним у науці та практиці є початок відрахунку розумного строку. Із цього приводу ЄСПЛ тлумачить конвенційні положення та визначає, що період, який приймається до уваги, починається зі дня, коли особі пред'явлене обвинувачення (Неймейстер проти Австрії (Neumeister v. Austria), пункт 18 [10]). Відлік «розумного строку» може розпочатися до того, як справа була передана до суду першої інстанції (Девір проти Бельгії (Deweere v. Belgium), пункт 42), наприклад від моменту арешту (Вемхофф проти Німеччини (Wemhoff v. Germany), пункт 19), від моменту пред'явлення обвинувачення (Неймейстер проти Австрії (Neumeister v. Austria), пункт 18) або від початку досудового розслідування (Рингайзен проти Австрії (Ringisen v. Austria), пункт 110). «Пред'явлення обвинувачення у цілях п. 1 ст. 6 визначається як «офіційне повідомлення особі компетентним органом влади про обвинувачення його в учиненні кримінально караного правопорушення (Девір проти Бельгії (Deweere v. Belgium), пункт 46), визначення, яке також відповідає критерію «наявності суттєвого впливу на ситуацію підозрюваного (Девір проти Бельгії (Deweere v. Belgium), пункт 46; Неймейстер проти Австрії (Neumeister v. Austria), пункт 13; Еккле проти Німеччини (Eckle v. Germany), пункт 73; МакФарлейн проти Ірландії (McFarlane v. Ireland [GC]), пункт 143).

ЄСПЛ постановив, що стосовно кримінальних справ період, до якого застосовується ст. 6, включає час проведення відповідного судового розгляду у цілому, включаючи провадження щодо оскарження. Окрім того, п. 1 ст. 6 вказує, що судовою постановою, яка остаточно встановлює обвинувачення, є завершальним моментом провадження; це може бути рішення, ухвалене апеляційною інстанцією. Строк, який повинен братися до уваги, триває як мінімум до ухвалення виправдувального або обвинувального вироку, навіть якщо таке рішення прийнято в суді другої інстанції. Окрім того, не існує причин, за яких захист, що надавався відповідним особам щодо затримок у судовому слуханні, повинен припинитися після першого судового розгляду; необґрунтоване перенесення засідань або надмірні затримки з боку судів першої інстанції також можуть бути причиною занепокоєння (Вемхофф проти Німеччини (Wemhoff v. Germany), пункт 18) [11].

Якщо обвинувачення відбулося, «пред'явлення ... будь-якого обвинувачення» в значенні п. 1 ст. 6 відсутнє доти, доки вирок не буде ухвалено та не набере законної сили. Щодо оцінки розумного строку, то обґрунтованість тривалості судового розгляду визначається з урахуванням обставин справи, які потрібно оцінити в сукупності. Ст. 6 вимагає, щоб судове провадження було оперативним, але також закріплює й більш загальний принцип – належного вправлення правосуддя Між різними аспектами фундаментальної вимоги повинен бути справедливий баланс (Боддаерт проти Бельгії (*Boddaert v. Belgium*), пункт 39 [12]).

Під час визначення того, чи були строки кримінального провадження розумними, Суд урахує такі чинники, як складність справи, поведінка заявника та дії відповідних адміністративних та судових органів. Водночас навіть якщо справа є складною, ЄСПЛ не може розглядати тривалі періоди безпідставної бездіяльності як «розумні» (*Адилетта проти Італії* (*Adiletta v. Italy*), пункт 17 [13]). Ст. 6 не вимагає від заявників активного співробітництва із судовими органами. Також не можна ставити їм у провину повне використання засобів правового захисту, доступного згідно з національним законодавством. ЄСПЛ рідко бере до уваги великі обсяги роботи, на які посилається влада (Екле проти Німеччини (*Eckle v. Germany*), пункт 92 [14]). Задоволення судом клопотання сторони захисту (як способу захисту) не може розглядатися як причина порушення дотримання розумного строку.

В Україні варто відзначити також ще одну проблему, яка негативно впливає на дотримання розумних строків, – тривалі терміни проведення судових експертиз. Так, 23 грудня 2019 р. суд задовольнив клопотання сторони захисту про призначення комплексної автотехнічної, фототехнічної та відеотехнічної експертизи, однак упродовж одного року восьми місяців експертиза не проведена. Указаний час є надмірним, але, відповідно до позиції Європейського суду з прав людини, навантаження на експерта не може розглядатися як поважна причина порушення дотримання розумного строку. Окрім того, відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженій Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції Наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5), строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів. У разі значного завантаження експерта (за наявності у нього на виконання одночасно понад десять експертиз, у тому числі комісійних та комплексних) більший розумний строк встановлюється за письмовою домовленістю з органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Час попереднього вивчення матеріалів не повинен перевищувати п'ятнадцяти робочих днів.

У разі відмови органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта) у погодженні запропонованого розумного строку проведення експертизи матеріали справи повертаються з пропозицією призначити експертизу іншим суб'єктам судово-експертної діяльності, визначеним у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу».

У разі невиконання клопотань експерта щодо надання додаткових матеріалів, несплати вартості експертизи протягом 45 календарних днів зі дня направлення клопотання в порядку, передбаченому чинним законодавством, незабезпечення прибуття експерта, безперешкодного доступу до об'єкта дослідження, а також належних умов для його роботи (учинення перешкод із боку сторін, що беруть участь у справі, в обстеженні об'єкта) матеріали справи повертаються органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення.

Відповідно до п. 15 Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, затвердженій Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.2017 № 591, строк проведення судової експертизи або експертного дослідження встановлюється директором, заступником директора ДНДЕКЦ, НДЕКЦ або керівником відповідного відділу (сектору) залежно від складності дослідження та з урахуванням завантаження фахівця і становить: до 10 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії простих досліджень; до 30 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії досліджень середньої складності; до 60 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії складних досліджень; до 90 днів – щодо матеріалів, які належать до категорії досліджень особливої складності. Якщо судову експертизу або експертне дослідження не може бути виконано протягом 30 днів, більш тривалий строк встановлюється за письмовою згодою ініціатора після попереднього вивчення експертом наданих матеріалів. Попереднє вивчення матеріалів під час проведення простих та середньої складності досліджень не має перевищувати відповідно п'яти та десяти робочих днів; під час складних та особливо складних досліджень – відповідно п'ятнадцяти та двадцяти робочих днів.

У разі відмови ініціатора, який призначив судову експертизу або експертне дослідження, погодити запропонований більш тривалий строк проведення судової експертизи йому надається пропозиція щодо призначення проведення експертизи іншими суб'єктами судово-експертної діяльності, визначеними у ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», при цьому матеріали повертаються ініціатору.

Відповідно до Національної економічної стратегії на період до 2030 р., затвердженій Постановою КМУ від 03 березня 2021 р. № 179, серед викликів та і бар'єрів на шляху досягнення стратегічних цілей верховенства права є відсутність гарантій дотримання судами встановлених строків розгляду справ; відсутність ефективної системи відповідальності суддів за порушення вимог законодавства; відсутність усталеної судової практики; відсутність єдиних підходів до ключових етапів здійснення правосуддя. Для оптимізації строків розгляду судових справ заплановано розроблення в установленому порядку законопроекту щодо встановлення наслідків за недотримання строків розгляду судових справ суддями [15].

21 квітня 2021 р. ЄСПЛ у справі «Петрелла проти Італії» виявив порушення § 1 ст. 6 Конвенції через надмірну тривалість провадження, а саме порушення розумного строку. Щодо особи було відкрито кримінальне провадження, яке тривалий час не розслідувалось (підозра у корупції), після закінчення строків притягнення до відповідальності провадження було закрито. Особа (обвинувачений), який мав повне переконання у власній непричетності до корупційного злочину, був тривалий час позбавлений можливості звернутися із цивільним позовом про відшкодування завданої йому шкоди (моральної та матеріальної). Отже, у цьому провадженні в одній особі були порушені права обвинуваченого та потерпілого від неправомірних дій держави в особі правоохоронних органів та суду. ЄСПЛ дійшов висновку, що ця недбала поведінка органів влади позбавила заявника можливості відстоювання його цивільні права [16].

Таким чином, узагальнення практики ЄСПЛ щодо тлумачення поняття «розумні строки» сприятиме досягненню мети, поставленої у Стратегії у сфері прав людини, забезпечить дотримання прав обвинуваченого та потерпілого. Ситуація, яка склалася з тривалістю проведенням судових експертиз, не виправдовує порушення розумних строків. Зловживання правом на захист (заявлення клопотань) не може порушувати баланс дотримання прав обвинувачення (потерпілого).

ЛІТЕРАТУРА

1. Національна стратегія у сфері прав людини, затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 02.04.2021. № 9.
2. European Court of Human Rights - case of *Kyprianou v. Cyprus* (2005) (excerpts). URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/17210> (дата звернення: 05.05.2021).
3. *Micallef v. Malta* [GC] - 17056/06/Judgment 15.10.2009 [GC] URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22002-1270%22%7D> (дата звернення: 05.05.2021).
4. Case of *Piersack v. Belgium* (Application no. 8692/79). Judgement. Strasbourg 1 October 1982. URL: <https://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1982/6.html> (дата звернення: 13.06.2021).
5. *Micallef v. Malta* [GC] - 17056/06/Judgment 15.10.2009 [GC]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22002-1270%22%7D> (дата звернення: 13.06.2021).
6. European Court of Human Rights - case of *Mežnarić v. Croatia* (2005) (excerpts). URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/17220> (дата звернення: 11.06.2021).
7. *Harabin v. Slovakia* - 58688/11/Judgment 20.11.2012 [Section III]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22002-7292%22%7D> (дата звернення: 23.06.2021).
8. Case of European Court of Human Rights, June 17, 2003 (case CASE OF PESCADOR VALERO v. SPAIN). URL: <https://international.vlex.com/vid/case-of-pescador-valero-v-spain-26834333> (дата звернення: 23.06.2021).
9. *Kart v. Turkey* [GC] - 8917/05.Judgment 3.12.2009 [GC] URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22%3A%22002-1196%22%7D> (дата звернення: 04.07.2021).
10. Case of *Neumeister v. Austria* (Application no 1936/63). URL: <https://cambodia.ohchr.org/sites/default/files/echrsource/Neumeister%20v.%20Austria%20%5b27%20Jun%201968%5d%20%5bEN%5d.pdf> (дата звернення: 15.07.2021).
11. *Wemhoff v. Germany* 25 April 1968. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,3ae6b70010.html> (дата звернення: 28.07.2021).
12. European Court of Human Rights - case of *Boddaert v. Belgium* (1992) (excerpts). URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/17330> (дата звернення: 27.08.2021).
13. Judgment (Merits and Just Satisfaction) of European Court of Human Rights, February 19, 1991. URL: <https://international.vlex.com/vid/case-of-adiletta-and-565066990> (дата звернення: 27.08.2021).
14. European Court of Human Rights - case of *Eckle v. Germany* (1982) (excerpts). URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/17327> (дата звернення: 27.08.2021).
15. Національна економічна стратегія на період до 2030 року, затверджена Постановою КМУ від 03 березня 2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179> (дата звернення: 28.08.2021).
16. Справа «Петрелла проти Італії» 15 квітня 2021. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-petrella-proti-itali%D1%97/> (дата звернення: 01.09.2021).